

Kinga Paraskiewicz

DIALEKTY BUCHARY

W ŚWIEŹLE EUROPEJSKICH
XVIII- I XIX-WIECZNYCH
ŹRÓDEŁ LEKSYKOGRAFICZNYCH

DIALEKTY BUCHARY

Kinga Paraskiewicz

DIALEKTY BUCHARY

W ŚWIEŹLE EUROPEJSKICH
XVIII- I XIX-WIECZNYCH
ŹRÓDEŁ LEKSYKOGRAFICZNYCH

Kraków 2024

Kinga Paraskiewicz
Uniwersytet Jagielloński, Kraków
 <https://orcid.org/0000-0003-2661-031X>
 kinga.paraskiewicz@uj.edu.pl

© Copyright by Kinga Paraskiewicz and Księgarnia Akademicka, 2024

Recenzenci

prof. dr hab. Andrzej Pisowicz

prof. dr hab. Ewa Siemienieć-Gołaś

Opracowanie redakcyjne

Anna Kandzior-Zug

Projekt okładki

Paweł Sepielak

ISBN 978-83-8368-074-3 (druk)

ISBN 978-83-8368-075-0 (PDF)

<https://doi.org/10.12797/9788383680750>

Na okładce wykorzystano zdjęcie autorstwa Krzysztofa Kurtyki

Publikacja dofinansowana przez Wydział Filologiczny Uniwersytetu Jagiellońskiego

KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków

tel.: 12 421-13-87; 12 431-27-43

e-mail: publishing@akademicka.pl

<https://akademicka.pl>

*Ey, Boxārā! šād bāš-o dir zi
Mir nazd-at šādmān āyad hami.
Mir māh ast-o Boxārā āsemān
Māh su-ye āsemān āyad hami.
Mir sarv ast-o Boxārā bustān
Sarv su-ye bustān āyad hami (Rudaki)*

ای بخارا! شاد باش و دیر زی
میر نزدت شادمان آید همی
میر ماه است و بخارا آسمان
ماه سوی آسمان آید همی
میر سرو است و بخارا بوستان
سرو سوی بوستان آید همی

O, Bucharo, żyj długo i szczęśliwie!
Emir z radością wraca do Ciebie.
Emir jest księżycem, niebem Ty, Bucharo!
Księżyc wraca na niebo.
Emir jest cyprysem, ogrodem – Buchara.
Cyprys wraca do Ciebie, ukochana.

*Agar ān Tork-e Širāzi be dast ārad del-e mā-rā
اگر آن ترک شیرازی به دست آرد دل ما را
be xāl-e hendu-yaš baxšam Samarqand-o Boxārā-rā
به خال هندویش بخشم سمرقند و بخارا را
(Hafez)*

Gdybyż Turczynka z Szirazu zachciała przyjąć me serce
Za ten hinduski pieprzyk oddałbym Samarkandę i Bucharę w jej ręce.

Ryc. 1. Mapa Azji Centralnej w czasie podbojów rosyjskich za cara Mikołaja I, 1855 r.

Spis treści

Wykaz skrótów	11
Wstęp	13
Uwagi o transkrypcji	19
Alfabet czagatajski i uzbecki	20
Transkrypcja graždanki ze słownika Pallasa	22

Rozdział I

Języki Buchary	27
1. Buchara	27
2. Język sogdyjski	30
3. Język dari	33
4. Język tadżycki	35
5. Język uzbecki	36
6. Kwestia Sartów	38

Rozdział II

Zainteresowanie Europejczyków Bucharią. Pierwsze opracowania geograficzne i etnograficzne	45
1. Johann Gottlieb Georgi, <i>Geographisch-physikalische und naturhistorische Beschreibung des Russischen Reichs, ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidungen und übrigen Merkwürdigkeiten</i> (1776)	47
2. Nikolaj W. Chanykow, <i>Opisanie Bucharского Chanstva</i> (1843)	60
3. Eugene Schuyler, <i>Turkistan. Notes of a journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja</i> (1877)	62
4. Alexander „Buchara” Burnes, <i>Travels into Bokhara</i> (1834)	64
5. Conrad Malte-Brun, <i>Précis de la géographie universelle</i> (1810–1829)	65

6. Johann Christoph Adelung, <i>Mithridates, oder allgemeine Sprachenkunde</i> (1806)	68
---	----

Rozdział III

Pierwsze prace leksykograficzne opisujące dialekty bucharskie	71
1. Peter Simon Pallas i słownik Katarzyny II	73
2. Leksyka bucharska w słowniku Pallasa	77
3. Julius Heinrich Klaproth, <i>Asia Polyglotta</i> (1823)	99
4. Słowniczek bucharski w <i>Asia Polyglotta</i> Klaprotha	104
5. Ole Olufsen, <i>A vocabulary of the dialect of Bokhara</i> (1905)	134
 Zakończenie	 207
Bibliografia	219
Spis rycin	235
Spis tabel	237
Summary	239
Streszczenie	241
Indeks osób	243

Wykaz skrótów

< pochodzi od
> przechodzi do
abl. – ablativus
acc. – accusativus
arab. – arabski
basz. – baszkirski
Bor. – Borowkow 1959
buch. – bucharski (w słowniku Olufsena)
Clauson – Clauson 1972
czag. – czagatajski
dat. – dativus
DB – Dariusz, Behistun (inskrypcja króla Dariusza)
dial. – dialektalne
fem. – femininum
gen. – genetivus
Gharib – Gharib 1995
gr. – grecki
hist. – (słowo) historyczne, archaizm
kaz. – kazachski
kirg. – kirgiski
Klap. – Klaproth 1823a
książk. – książkowe
Macdonell – Macdonell 1929
MacKenzie – MacKenzie 1971
l. mn. – liczba mnoga
l. poj. – liczba pojedyncza

loc. – locativus

łac. – łaciński

Oluf. – Olufsen 1905

pahl. – pahlawi (średnioperski)

Pall. I – Pallas 1787

Pall. II – Pallas 1789

pers. – perski

poet. – (język) poetycki

pol. – polski

por. – porównaj

postpoz. – postpozycja

pot. – potocznie

praes. – czas teraźniejszy

praet. – czas przeszły

reg. – regionalny

rel. – (termin) religijny

skr. – sanskryt

sogd. – sogdyjski

Stach. – Stachowski 2019

Stein. – Steingass 1892

Szukur. – Szukurow 1969

tat. – tatarski

ts. – to samo (znaczenie)

tur. – turecki

turk. – turkijski

uzb. – uzbecki

v. – vide (zobacz)

Vám. – Vámbéry 1867

Wstęp

Będące przedmiotem niniejszej pracy języki i dialekty bucharskie to etnolekty, którymi mówiono w Chanacie Buchary oraz w koloniach zamieszkałych przez emigrantów i przesiedleńców z Buchary do innych regionów historycznego Turkiestanu¹ czy dalej na Syberię. Znane są z notatek podróżników, dyplomatów, geografów oraz etnografów XVIII i leksykografów XIX wieku, którzy jednak, polegając na lokalnych informatorach, mieli różne opinie na temat ich przynależności i klasyfikacji genetycznej. Ówczesnych orientalistów zajmowała dyskusja na temat tego, czy opisywany przez nich bucharski był dialektem turkijskim (tatarskim, turkmeńskim, uzbeckim) z silnymi perskimi wpływami leksykalnymi, czy dialektem perskiego (tadżyckiego). Słynny Peter Simon Pallas, który w *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa; Augustissimae cura collecta / Srawnitel'nye slowari wsjęch jazykow i naręczij sobran'nye desniceju Wsewysoczajszej osoby* (1787, 1789) w ogóle nie wymienia ani języka uzbeckiego, ani tadżyckiego, bucharski umieszcza natomiast wśród dialektów tatarskich. Z kolei Julius Klaproth w swoim monumentalnym dziele *Asia Polyglotta* (1823), polemizując z Pallasem, w rozdziale pt. *Kim są Bucharczycy? (Was sind Bukharen?)* sugeruje, że bucharski był dialektem irańskim: „Gdyby sławny Pallas był biegły w językach orientalnych, mógłby w swym słowniku przygotowanym na polecenie Katarzyny II z łatwością przypisać ludowi Buchary należne mu miejsce w rodzinie narodów irańskich, a nie umieszczać ich między Teleutami a Uzbekami z Chiwy”² (Klaproth 1823a: 239-240).

¹ Turkiestan (pers. „kraj Turków”), nazwa używana w XIX i XX w. na określenie obszarów Azji Środkowej, zamieszkałych przez plemiona pochodzenia turkijskiego. Turkiestan rozciągał się pomiędzy Syberią na północy a Tybetem, Indiami i Afganistanem na południu oraz Morzem Kaspijskim na zachodzie a wschodnią Mongolią i pustynią Gobi na wschodzie. W 1918 r. bolszewicy proklamowali Turkiestańską Autonomiczną Socjalistyczną Republikę Radziecką, którą w 1924 r. podzielili na republiki narodowe.

² Wszystkie cytaty w tej pracy zostały przetłumaczone przez autorkę.

Kim zatem byli Bucharczycy? To pytanie należy postawić na wstępie, żeby przyjąć właściwą perspektywę diachroniczną. Dziś bucharczyk to mieszkaniec miasta Buchara w Uzbekistanie, zamieszkanego głównie przez Tadżyków³. Z historycznego zaś punktu widzenia Bucharczyk to obywatel Chanatu Buchary, państwa, które już dziś nie istnieje. Dla odróżnienia będzie się je nazywać tu (podobnie jak w źródłach XVIII- i XIX-wiecznych) Bucharią. Przez Bucharię rozumiemy więc Chanat Buchary w granicach, w których istniał przed rosyjskim podbojem, a ponadto regiony po lewej stronie Amu-darii, na północ od Hindukuszu i Paropamisady⁴ (dziś wschodni Afganistan, Kabul, Bagram), poczynając od źródeł Amu-darii aż po rzekę Murghab na zachodzie. W tekstach z XVIII wieku znajdujemy też określenie Wielka Bucharia (rdzenne tereny Sogdiany z Samarkandą i Bucharą) i Mała Bucharia⁵, tzn. tereny Turkiestanu Wschodniego (królestwo Kaszgaru, dziś chińska prowincja Sinciang).

Praca ta poświęcona jest określanemu przez XVIII-wiecznych podróżników jako bucharski językowi z czasów schyłku Chanatu Buchary (XVIII-XIX wiek). Istniejące z górą cztery wieki państwo z centrum w Mawarannahrze⁶, które założyli Uzbegy, w różnych okresach obejmowało też inne regiony Azji Środkowej. W pierwszej połowie XVIII wieku graniczyło na północy z Chanatem Kokandu, od wschodu z Chanatem Badachschanu, od południa z Balchem (królestwo Afganistanu), a od zachodu z Chanatem Chiwy. Liczba mieszkańców wynosiła wówczas około 3 milionów. Stolicą była Samarkanda, choć sam chan rezydował w Bucharze (Swinin 1821: 40).

Mieszkańcy Bucharii nigdy nie zostali dokładnie policzeni, gdyż muzułmanie bardzo sprzeciwiali się spisowi ludności. Przypuszczalnie jest ich 3 lub 3,5 miliona. Według niektórych ludność Bucharii jest niezwykle niejednorodna, ale opinia ta jest bardzo myląca. Są tu głównie dwie nacje: perska (lub tadżycka), czyli potomkowie perskich niewolników, sprowadzonych niegdyś do Bucharii przez Turkmenów, oraz turecka,

³ „Nie ma dokładnych danych, ale zapytani bucharczycy szacowali liczbę Tadżyków na 80-90%, podkreślając, że większość ludności jest dwu- lub trójjęzyczna, używa języka tadżyckiego i uzbeckiego lub tadżyckiego, uzbeckiego i rosyjskiego, przy czym tadżycki jest ich pierwszym językiem, którym posługują się w gronie rodzinnym i przyjaciół” (Jankowski 2010: 89).

⁴ Łac. Paropamisadae z gr. Παροπαμισάδαι, a to ze staroperskiego *para-uparisaina* („wyżej niż orzeł”) – nazwa satrapii „Za Hindukuszem”, w inskrypcji króla Dariusza z Behistun: Gandāra.

⁵ W pracy J.G. Georgiego: „die Kleine Bucharen” (Georgi 1776: 144-156), w angielskim tłumaczeniu: „Lesser Bougharia” (Georgi 1780-1783: 127-153).

⁶ Mawarannahr (arab. Ma wara'un-nahr, pers. Farārud, tur. Mavannehir) dosłownie oznacza ‘to, co za rzeką’ (łac. Transoksania), czyli region za rzeką Amu-darią (łac. Oxus), rozciągający się do Syrdarii (łac. Jaksartes). Jest to historyczna nazwa części Azji Środkowej, odpowiadającej w przybliżeniu dzisiejszemu Uzbekistanowi, Tadżykistanowi oraz południowo-zachodniemu Kazachstanowi.

czyli Uzbeki, obecnie stanowiący klasę rządzącą. Inne rasy zamieszkujące Bucharię nie są tak liczne, a i tak dalekie od tych dwóch narodów, że ich obecność nie wpływa na charakter tego kraju. Arabowie, Kirgizi, Karakałpakowie, Żydzi, Turkmeni, Hindusi, nieliczni Afgańczycy, Ormianie, Cyganie mieszkają w Bucharii w podobnej liczbie co emigranci w wielu krajach europejskich. Fakt, że ludność w samym mieście Bucharę wygląda na pozór różnorodnie, nie jest godny uwagi. Duże miasta mają pewien kosmopolityczny wygląd dzięki wielu cudzoziemcom, którzy przyjeżdżają tu z sąsiednich krajów w interesach. Bucharę jest bowiem głównym centrum handlowym w Azji Środkowej, ważnym punktem, w którym składowane są wszystkie artykuły kupieckie z południa, północy, wschodu i zachodu (Olufsen 1911: 282-283).

Sami Bucharczycy emigrowali też na Syberię, gdzie zachowali swoją tożsamość i nadal posługiwali się swoim językiem. Alexandre Bennigsen w *Encyklopedii Islamu* (*Encyclopaedia of Islam*, 1986) odnotowuje pod koniec XX wieku obecność etnicznej mniejszości *Buchārlik* (lub *Buchāriot*) zamieszkującej zachodnią Syberię, w okolicach takich miast jak Tobolsk, Tiumeń i Tara oraz Tomsk:

Są to muzułmanie, sunnici szkoły hanafickiej, będący potomkami kupców z karawan, którzy dotarli tu z Turkiestanu w XVI w., kiedy kwitł handel pomiędzy Chanatem Bucharę a Syberią. Żyją tam wśród Tatarów, do islamizacji których bardzo się przyczynili. W spisie powszechnym z 1926 r. było ich 12 012. Mówią oni lokalnymi dialektami tatarskimi, choć zachowali dużą liczbę perskich słów. Ich językiem literackim jest język Tatarów z Kazania (Bennigsen 1986: 1297).

W dzisiejszym językoznawstwie iranistycznym terminem „bucharski” (*Buchori*, *byxopū*, *Buxori*⁷) określa się język bucharskich Żydów, żyjących dziś głównie w Izraelu. Jest to dialekt perskiego/tadżyckiego z dużą domieszką słów arabskich, uzbeckich i oczywiście hebrajskich. Stąd właściwsza jego nazwa to judeo-perski bądź judeo-tadżycki. Zapisywany jest pismem hebrajskim, w latach 20. XX wieku zapisywany był pismem łacińskim, zaś od 1940 roku cyrylicą. Na początku komuniści chcieli, aby hebrajski zapisywany cyrylicą był językiem kultury i nauczania w Republice Turkmenistanu i w Bucharskiej Ludowej Republice Radzieckiej. Obecnie używany jest tylko w Izraelu i klasyfikowany jako zagrożony⁸.

⁷ W anglojęzycznej literaturze naukowej: Bukharian, Bukhari, Bukharin, Bukharic, Bokharian, Bokharic, Bokharan, Bukharan.

⁸ *Bukharic*. Zob. też. Tolmas 2006; Kimyagarov, Kimyagarova 2010.

Z kolei w językoznawstwie turkologicznym bucharskim określa się dziś jeden z dialektów języka uzbeckiego⁹. „Dialekt bucharski, łączony z samarkandzkim, niekiedy klasyfikowany w większej podgrupie dialektów karszyjskich, należy do dialektu karłuckiego, a więc właściwego uzbeckiego, który obejmuje kilka większych grup. Oprócz wspomnianej karszyjskiej są w nim grupy taszkiencka i fergańska” (Jankowski 2010: 89).

Podobnie jak dialektolodzy uzbeccy, którzy wyróżniają dialekt bucharski języka uzbeckiego, dialektolodzy tadżyccy wyróżniają dialekt bucharski języka tadżyckiego¹⁰. A.A. Kerimowa w monografii pt. *Dialekt Tadżyków Buchary* (Gowor Tadżikow Buchary, 1959) pisze tak:

Dialekt Tadżyków miasta Buchary wywodzi się z grupy bucharsko-samarkandzkiej należącej do północnej grupy dialektów tadżyckich. Pierwsze wzmianki na jego temat pojawiły się w książce W.W. Grigoriewa *O pewnych wydarzeniach w Bucharze, Kokandzie i Kaszgarze* (*O niekatorych sobytijach w Bucharie, Kokandie i Kaszgarie*, Kazań 1861), zawierającej notatki Mirzy Szamsa Buchariego [...]. Bardzo istotne dane na temat dialektu Tadżyków bucharskich podano w pracy Lutfullo Buzurgzoda (1939) (Kerimowa 1959: 3).

Celem tej pracy jest charakterystyka leksyki obydwu dialektów bucharskich (tadżyckiego i uzbeckiego) zachowanej w pracach leksykograficznych od XVIII do początku XX wieku. Jej analiza wskazuje wyraźnie, że dialekt uzbecki był mocno ziranizowany, stąd badacze (jak Klaproth) mieli wątpliwości, czy rzeczywiście należy on do rodziny turkijskiej. Podobnie jak dziś w Bucharze i Samarkandzie występowało zjawisko bilingwizmu, a nawet polilingwizmu, co nie wszyscy badacze brali pod uwagę. Stąd wynikały wątpliwości, jakimi językami mówią Bucharczycy. Napotkany informator, *native speaker*, który stanowił źródło informacji dla leksykografów, nie zawsze przedstawiał się jako Tadżyk, Sart czy Uzbek¹¹.

Uczeni uważają, że te dwa starożytne i wielkie miasta Mawarannahru odegrały kluczową rolę w tworzeniu i rozwoju języka perskiego (*dari*). Innym wartym odnotowania aspektem jest pojawienie się dwujęzyczności w tych miastach. Z historii wiemy, że istniały trzy rodzaje dwujęzyczności: persko-(tadżycko-)sogdyjska, tadżycko-uzbecka oraz tadżycko-rosyjska (Vahidov 2020: 586).

⁹ Zob. np. Benzing 1953; Benzing, Menges 1959; Johanson 2006; Mirzaew 1969; Reszetow, Szoabdu-rahmonow 1978.

¹⁰ Zob. np. Andreew 1930; Bartold 1964c; Esznieszow 1977; Kerimowa 1959; Rastorguewa 1964; Mahmudow, Berdiew 1989; Ido 2005, 2007, 2014; Nosirow 2013.

¹¹ E. Schuyler mówi, że jeśli spytać Tadżyka, kim jest, odpowie: „Jestem z Taszkentu, Samarkandy, Chodżentu”. Zaś zapytany o to samo Uzbek powie: „Jestem Uzbekiem z klanu takiego a takiego”, dodając często bardziej szczegółowe informacje o swym rodowodzie (Schuyler 1877: 108).

W pracy tej wykorzystano następujące źródła:

1. Pierwszy traktat etnograficzny dotyczący tych terenów, pióra Johanna Gottlieba Georgiego: *Geographisch-physikalische und naturhistorische Beschreibung des Russischen Reichs, ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidungen und übrigen Merkwürdigkeiten*, t. 2: *Tatarische Nationen: Die Bucharen*, St. Petersburg 1776¹².
2. Petera Simona Pallasa: *Reise durch verschiedene Provinzen des russischen Reichs*, cz. 1-3, St. Petersburg 1771–1776.
3. Nikolaja W. Chanykowa: *Opisanie Bucharskogo Chanstwa*, St. Peterburg 1843.
4. Eugene'a Schuylera: *Turkistan. Notes of a journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja*, t. 1, New York 1877.
5. Alexandra Burnesa: *Travels into Bokhara; being the account of a journey from India to Cabool, Tartary, and Persia; also, narrative of a voyage on the Indus, from the sea to Lahore, with presents from the king of Great Britain; performed under the orders of the supreme government of India, in the years 1831, 1832, and 1833*, t. 1-3, London 1834.
6. Conrada Malte-Bruna: *Précis de la géographie universelle: ou description de toutes les parties du monde sur un plan nouveau, d'après les grandes divisions naturelles du globe; précédée de l'histoire de la géographie chez les peuples anciens et modernes, et d'une théorie générale de la géographie mathématique, physique et politique*, Paris 1810–1829.
7. Johanna Ch. Adelunga: *Mithridates, oder allgemeine Sprachenkunde*, Berlin 1806.
8. Petera Simona Pallasa dwutomowy słownik: *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa; Augustissimae cura collecta. Sectionis primae: Linguae Europae et Asiae complexae*. Pars prior: 1786. Pars secunda: 1789, Petropoli, *Srawnitel'nye slowari wsjëch jazykow i narëczij sobrannye desniceju Wsewysoczajszej osoby* (Сравнительные словари всëх языковъ и нарëчій, собранные десницею Всевысочайшей особы, Отдëление перъвое, содержащее в себë европейскіе и азіатскіе языки, 1786; Отдëление второе: 1789, Санктпетербургъ).
9. Juliusa Heinricha Klaprotha: *Asia Polyglotta*, Paris 1823.

¹² Praca ta została przetłumaczona na język rosyjski i opublikowana pod tytułem *Описание всех в Российском государстве обитающих народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновений, жилищ, одежд и прочих достопамятностей* (St. Petersburg 1776–1777; drugie wydanie 1779); wydanie współczesne: *Описание всех обитающих в Российском государстве народов, их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий и других достопамятностей* (Moskwa 2007). Kolejne niemieckie wydanie ukazało się w Lipsku (1783). Wydanie francuskie: *Description de toutes les nations de l'empire de Russie, où l'on expose leurs mœurs, religions, usages, habitations, habillemens et autres particularités remarquables...* Traduite de l'allemand (St. Petersbourg 1783–1802) oraz angielskie: *Russia: or a compleat historical account of all the nations which compose that empire*, tłum. William Tooke, t. 2 (London 1780–1783).

10. Olego Olufsena: *A vocabulary of the dialect of Bokhara (The second Danish Pamir-expedition conducted by O. Olufsen, lieutenant of the Danish army)*, København 1905; *Through the unknown Pamirs. The second Danish Pamir expedition 1898–99*, London 1904; *The Emir of Bokhara and his country. Journeys and studies in Bokhara (with a chapter on my voyage on the Amu Darya to Khiva)*, Copenhagen–London 1911.

Uwagi o transkrypcji

Ponieważ w pracy tej wykorzystano wiele słowników pisanych w różnych alfabetach, niezbędna jest w tym miejscu informacja o transkrypcji i transliteracji. Dla wyrazów perskich i arabskich przyjęto transkrypcję zastosowaną w słowniku F.J. Steingassa *A comprehensive Persian-English dictionary. Including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature* (London 1892). Dla wyrazów tadżyckich w cyrylicy wykorzystano transkrypcję przyjętą w dwutomowym słowniku języka tadżyckiego pod red. M.Sz. Szukurowa *Faryangi zaboni toʻiki* (Moskwa 1969); zob. tabela 1.

Tabela 1. Alfabet persko-arabski i tadżycki – transkrypcja fonetyczna i transliteracja

Pers.-arab.	IPA	Perski współczesny	Perski u Steingassa 1892	Tadżycki (janalif 1927)	Tadżycki (cyrylica 1930)
ا	/æ/	a	a	a	а
آ	/ɒ/	ā	ā	o	о
ب	/b/	b	b	b	б
پ	/p/	p	p	p	п
ت	/t/	t	t	t	т
ث	/s/	s	s.	s	с
ج	/dʒ/	ǧ	j	ç	ҷ
چ	/tʃ/	č	ch	c	ч
ح	/h/	h	ḥ	h	х
خ	/x/	x	kh	x	х

Bibliografia

Słowniki

- Borowkow A.K.**, 1959, *Uzbeksko-russkij slowar', swysze 40 000 slow / Ўзбекча-русча луғат* (Słownik uzbecko-rosyjski, ponad 40 000 słów), Moskwa: Gosudarst. Izdatel'stvo Inostrannykh i Nacional'nykh Slowarej [Боровков А.К., *Узбекско-русский словарь, свыше 40 000 слов*, Москва: Государст. Издат. Иностранных и Национальных Словарей].
- Clauson G.**, 1972, *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*, Oxford: Clarendon Press. Dostęp: 12.12.2024. <https://archive.org/details/etymologicaldict0000clau>.
- Gharib B.**, 1995, *Sogdian dictionary (Sogdian-Persian-English)*, Tehran: Farhangian Publications. Dostęp: 12.12.2024. <https://archive.org/details/SogdianDictionary>.
- Macdonell A.A.**, 1929, *A practical Sanskrit dictionary with transliteration, accentuation, and etymological analysis throughout*, London: Oxford University Press.
- MacKenzie D.N.**, 1971, *A concise Pahlavi dictionary*, London: Oxford University Press.
- Olufsen O.**, 1905, *A vocabulary of the dialect of Bokhara. The second Danish Pamir-expedition conducted by O. Olufsen, lieutenant of the Danish army*, ed. V. Grønbech, København: Gylendal. Dostęp: 12.12.2024. <https://archive.org/details/avocabularydial00olufgoog>.
- Pallas P.S.**, 1787, *Srawnitel'nye slowari wsjěch jazykow i narěczij sobrannye desniceju Wsewysozczajszej osoby, Otdělenie per'woe, soderżaszczee w sebě jewropejskie i aziatskie jazyki, cz. 1*, Sankt-Peterburg: Tipografija Sznora (*Linguarum totius orbis vocabularia comparativa; Augustissimae cura collecta, Sectionis primae: Linguae Europae et Asiae complexae, Pars prior*, Petropoli: Typis Iohannis Caroli Schnoor) [Паллас П.С., *Сравнительные словари всѣх языковъ и нарѣчій, собранные десницею Всевысочайшей особы, Отдѣление перъвое, содержащее в себѣ европейскіе и азіатскіе языки, ч. 1*, Санктпетербургъ: Типографія Шнора]. Dostęp: 12.12.2024. https://archive.org/details/bub_gb_mPBLAAAcAAJ/mode/2up.
- Pallas P.S.**, 1789, *Srawnitel'nye slowari wsjěch jazykow i narěczij sobrannye desniceju Wsewysozczajszej osoby, Otdělenie wtroe, soderżaszczee w sebě jewropejskie i aziatskie jazyki, cz. 2*,

- Sankt-Peterburg: Tipografija Sznora (*Linguarum totius orbis vocabularia comparativa; Augustissimae cura collecta, Sectionis primae: Linguas Europae et Asiae complexae*, cz. 2, Petropoli: Typis Iohannis Caroli Schnoor) [Паллас П.С., *Сравнительные словари восточных языков и наречий, собранные десницею Всевысочайшей особы, Отделение второе, содержащее в себя европейские и азиатские языки*, ч. 2, Санктпетербургъ: Типография Шнора]. Dostęp: 12.12.2024. https://books.google.pl/books/about/Linguarum_totius_orbis_vocabularia_compa.html?id=BF6GysE0ZMkC&redir_esc=y.
- Stachowski M.**, 2019, *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*, Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Steingass F.J.**, 1892, *A comprehensive Persian-English dictionary. Including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature*, London: Routledge & K. Paul. Dostęp: 12.12.2024. <http://dsal.uchicago.edu/dictionaries/steingass>.
- Szukurow M.Sz.** (red.), 1969, *Faryangi zaboni toçikî (az asri X to ibtidodi asri XX). Iborat az du çild. Taqriban 45 000 kalima wa ibora bo ilowai miftoxi arabî* (Słownik języka tadżyckiego (od X wieku do początków XX wieku). Złożony z dwóch tomów. Około 45 000 słów i zwrotów oraz gramatyka arabska), t. 1-2, Moskwa: Sowetskaja Enciklopedija [Шукуров М.Ш., *Фарҳанги забони тоҷикӣ (аз асри X то ибтидои асри XX). Иборат аз ду ҷилд. Тақрибан 45 000 калима ва ибора бо иловаи мифтоҳи арабӣ, Зери таҳрири*, Москва: Советская Энциклопедия].
- Vámbéry Á.**, 1867, *Āgataische Sprachstudien, enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie, und Wörterbuch der āgataischen Sprache*, Leipzig: F.A. Brockhaus. Dostęp: 12.12.2024. <https://archive.org/details/agataischesprac00vmgoog>.

Literatura

- Aalto P.**, 1971, *Iranian contacts of the Turks in pre-Islamic times*, [w:] L. Ligeti (ed.), *Studia Turcica*, Bibliotheca Orientalis Hungarica, no 17, Budapest: Akadémiai Kiadó, s. 29-37.
- Abaszin S.**, 2007, *Problema sartow w ruszkiej istoriografii XIX – pierwoj czetwierti XX w. (Problem sartów w rosyjskiej historiografii XIX – pierwszym kwartale XX w.)*, [w:] *Nacionalizmy w Srednej Azii: w poskach identycznosti* (Nacjonalizmy w Azji Centralnej: w poszukiwaniu tożsamości), St. Petersburg: Aletejja, s. 95-176 [Абашин С., *Проблема сартов в русской историографии XIX века – первой четверти XX века, Национализмы в Средней Азии: в поисках идентичности*, Санкт-Петербург: Алетейя].
- Abašin S.**, 2009, *Les Sartes, un peuple d'avenir: lehnographie et l'Empire au Turkestan russe*, „Cahiers d'Asie Centrale”, n° 17/18, s. 353-379. Dostęp: 24.03.2023. <http://journals.openedition.org/asiacentrale/1251>.

Summary

Bukhara Dialects in Light of European 18th and 19th Century Lexicographic Sources

The Bukhara languages and dialects that are the subject of this work were ethnolects spoken in the Bukhara Khanate and in colonies inhabited by emigrants and displaced persons from Bukhara to other regions of historical Turkestan or further to Siberia. They are known from the notes of travelers, diplomats, geographers and ethnographers of the 18th and lexicographers of the 19th century, who, however, relying on local informants, had varying opinions about their affiliation or genetic classification. The orientalist of that time focused on the discussion about whether the Bukharan they described was a Turkic dialect (Tatar, Turkmen, Uzbek) with strong Persian lexical influences, or a dialect of Persian (Tajik). In his *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa augustissimae cura collecta* (1787–1789), Peter Simon Pallas does not mention either the Uzbek or Tajik languages at all, but places Bukhara among the Tatar dialects. In turn, Julius von Klaproth, in his monumental work *Asia Polyglotta* (1823), polemicized with Pallas in the chapter *Was sind Bukharen?* (Who are the Bukharians?) suggesting that Bukharian was an Iranian dialect.

This work is devoted to the Bukhara dialects, described by 18th-century travelers, from the times of the decline of the Bukhara Khanate (18th–19th century). The state, which existed for more than four centuries and was founded by Uzbeks with its center in Mawarannahr, also covered other regions of Central Asia at various times. In the first half of the 18th century, it bordered on the north with the Khanate of Kokand, on the east with the Khanate of Badakhshan, on the south with Balkh (Kingdom of Afghanistan), and on the west with the Khanate of Khiva. The aim of this work is to

characterize the lexis of both Bukhara dialects (Iranian and Uzbek) preserved in lexicographic works from the 18th to the early 20th century. Its analysis clearly indicates that the Uzbek dialect was heavily Iranianized, hence researchers (like Klaproth) had doubts whether it really belonged to a Turkic family. Similarly today, in Bukhara and Samarkand there is a phenomenon of bilingualism and even polylingualism, which not all researchers took into account. Hence, there were doubts as to what languages the Bukharians spoke. This book presents the dialectal analysis of the lexica characteristic of two Bukharan dialects, as well as the examples of these words in the explanatory dictionary, the etymology of the words, and their meanings.

Keywords: Bukhara, Iranian dialects, Uzbek dialects, lexicology

Streszczenie

Dialekty bucharskie w świetle XVIII- i XIX-wiecznych europejskich źródeł leksykograficznych

Będące przedmiotem tej pracy języki i dialekty bucharskie były etnolektami używanymi w chanacie bucharskim oraz koloniach zamieszkałych przez emigrantów i wysiedleńców z Buchary w inne rejony historycznego Turkiestanu lub dalej na Syberię. Dysponujemy wiedzą o tych dialektach dzięki zapiskom podróżników, dyplomatów, geografów i etnografów z XVIII wieku, a także leksykografów z XIX wieku. Opierając się na lokalnie pozyskiwanych informacjach, wyrażali oni rozbieżne opinie na temat afiliacji lub klasyfikacji genetycznej tych dialektów. Ówczesni orientaliści skupiali się na kwestii, czy opisywany przez nich język bucharski jest dialektem tureckim (tatarskim, turkmeńskim, uzbeckim) z silnymi leksykalnymi wpływami perskimi, czy też dialektem perskim (tadżyckim). W swej księdze *Linguarum totius orbis vocabularia comparativa augustissimae cura collecta* (1787–1789) Peter Simon Pallas w ogóle nie wymienia języków uzbeckiego ani tadżyckiego, a bucharski umieszcza wśród dialektów tatarskich. Z kolei Julius von Klaproth w swym monumentalnym dziele *Asia Polyglotta* (1823) polemizuje z Pallasem w rozdziale *Was sind die Bukharen?* (Kim są Bucharowie?), sugerując, że bucharski jest dialektem irańskim.

Niniejsza praca jest poświęcona dialektom bucharskim, opisanym przez osiemnastowiecznych podróżników, z czasów schyłku Chanatu Bucharńskiego (XVIII–XIX wiek). Państwo to, które istniało przez ponad cztery stulecia, założone przez Uzbeków z centralnym ośrodkiem w Mawarannahrze, w różnych okresach rozciągało się też na inne rejony Azji Środkowej. W pierwszej połowie XVIII wieku graniczyło od

północy z chanatem kokandzkim, od wschodu z chanatem badachszańskim, od południa z Balchem (Królestwo Afganistanu), a od zachodu z chanatem Chiwy.

Celem pracy jest scharakteryzowanie słownictwa obu dialektów bucharskich (irańskiego i uzbeckiego), utrwalonych w opracowaniach leksykograficznych od XVIII do początku XX wieku. Przeprowadzona analiza jasno wskazuje na silne ziranizowanie dialektu uzbeckiego, przez co badacze (na przykład Klaproth) mieli wątpliwości, czy faktycznie należy on do rodziny języków tureckich. Również dzisiaj w Bucharze i Samarkandzie występuje zjawisko dwu-, a nawet wielojęzyczności, które nie było uwzględniane przez wszystkich badaczy. Stąd brały się wątpliwości co do tego, jakim językiem posługują się Buharczycy. Książka zawiera analizę charakterystycznej dla obu dialektów bucharskich leksyki, a także przykłady tych słów w słowniku definicyjnym z ich etymologią i znaczeniami.

Słowa kluczowe: Buchara, dialekty irańskie, dialekty uzbeckie, leksykologia

Autorka, orientalistka specjalizująca się w zakresie językoznawstwa irańskiego, postawiła przed sobą ambitne zadanie przeprowadzenia wszechstronnej analizy słownictwa używanego w ciągu ostatnich kilku wieków przez mieszkańców ważnego miasta środkowoazjatyckiego, jakim była i jest do dziś Buchar. Sprawa jest niebanalna, bowiem, pod pojęciem „bucharski” kryją się dwa dialekty dysponujące mniej więcej tym samym słownictwem, lecz różniące się zasadniczo pod względem gramatycznym.

prof. dr hab. Andrzej Pisowicz

Monografia prof. Kingi Paraskiewicz stanowi istotny wkład do badań nie tylko nad historycznymi dialektami bucharskimi, ale nad językami terenów Azji Środkowej w szerokim wymiarze badań lingwistycznych. Jestem przekonana, że książka ta znajdzie szeroki odzew w świecie nauki, przyczyniając się zarówno do popularyzacji osiągnięć polskich językoznawców – orientalistów, jak i stanie się inspiracją do sięgania przez lingwistów po historyczne dzieła europejskich badaczy, które stanowią nie tylko cenne źródła wiedzy historycznej, ale zawierają też bezcenny materiał językowy, który może być niezwykle pomocny w badaniach diachronicznych, onomastycznych i innych.

prof. dr hab. Ewa Siemienieć-Gołaś

Kinga Paraskiewicz – doktor habilitowana nauk humanistycznych w dyscyplinie językoznawstwo, profesor UJ, kierownik Zakładu Iranistyki (2017-2024) oraz dyrektor Instytutu Orientalistyki UJ (2020-2024). Członek Komitetu Nauk Orientalistycznych PAN (2015-2018), Komisji Orientalistycznej PAN w Krakowie (od 2016) oraz Rady Nakowej Institut für Iranistik, Österreichische Akademie der Wissenschaften (2017-2027). Autorka monografii: *Średnioperski poemat „Drzewo Asyryjskie” i jego partyjska geneza*, *Irańskie nomina agentis z sufiksem -tar*, *Historyczna wizyta Amanullaha Chana króla Afganistanu w Europie (1927-1928)* oraz ponad 50 artykułów naukowych.

<https://akademicka.pl>

ISBN 978-83-8368-074-3

9 788383 680743